

Józef Bazylak, Jan Bielecki

Dyspozycje temperamentu w ujęciu Strelaua a postawy religijne młodzieży

Studia Philosophiae Christianae 18/2, 21-39

1982

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JÓZEF BAZYLAK, JAN BIELECKI

DYSPOZYCJE TEMPERAMENTU W UJĘCIU STRELAUA A POSTAWY RELIGIJNE MŁODZIEŻY

1. Wstęp. 2. Charakterystyka dyspozycji temperamentu w ujęciu Strelaua. 3. Zagadnienie postaw religijnych. 4. Analiza związków statystycznych występujących między wynikami badań temperamentu i postaw religijnych młodzieży

1. WSTĘP

W literaturze psychologicznej obserwuje się ostatnio wzrost zainteresowań badawczych problematyką postaw i ich korelatów z cechami osobowości. W tej problematyce mieści się między innymi próba prześledzenia współzależności między temperamentem, jako jedną z cech osobowości, a postawą religijną młodzieży. W wynikających z tych zainteresowań badaniach eksperymentalnych, rezultaty których stanowią bazę źródłową rozważań zawartych w niniejszym artykule, dokonano analizy interpretacji wyników badań uzyskanych na 200-osobowej grupie młodzieży męskiej.

Dla przeprowadzenia tych badań zastosowano następujące metody: despozycje temperamentu prześledzono — stosując Kwestionariusz do badań temperamentu w ujęciu Strelaua. Pytania kwestionariusza służą do oceny każdej z trzech cech układu nerwowego (siły pobudzenia, siły hamowania i ruchliwości).

Nie ma jeszcze danych dotyczących trafności i rzetelności dla trzeciej wersji kwestionariusza. Natomiast rzetelność drugiej wersji jest dosyć wysoka. Zbadano ją porównując wyniki 100 osób dla zastosowanych w kwestionariuszu pytań paralelnych. Współczynniki równoważności obliczone metodą Rulona wynosiły: dla siły procesu pobudzenia $r_{tt} = 0,86$, dla siły procesu hamowania $r_{tt} = 0,93$, dla ruchliwości procesów nerwowych $r_{tt} = 0,72$.

Stopień zbieżności kwestionariusza drugiej wersji z danymi arkusza obserwacyjnego, uzyskanymi na tej samej grupie jest, zdaniem Strelaua, miarą trafności testu.

W badaniach przeprowadzonych na 30-osobowej grupie, współczynniki korelacji między wynikami 3-miesięcznej obserwacji, a wynikami kwestionariusza okazały się istotne i wyniosły: 0,75 dla siły procesów pobudzenia, 0,84 dla siły procesów hamowania oraz 0,66 dla ruchliwości procesów nerwowych.

Do badań postaw religijnych młodzieży zastosowano Skalę religijną W. Prężyny.

Rzetelność skali religijnej sprawdzono metodą retestu. Badania 70 osób (studentów III roku psychologii) powtórzono w odstępie 7 dni. Obliczony współczynnik korelacji (r Pearsona) dla Skali religijnej wynosi 0,979 przy błędzie standardowym dla r wynoszącym 0,005. Przy ocenie trafności skali odwołano się do kryteriów wewnętrznych i zewnętrznych. Z korelacji praktyk i Skali religijnej uzyskano współczynnik r Pearsona z danych pierwotnych ($N = 219$) na poziomie 0,669 przy błędzie standardowym 0,031. Skorelowanie akceptowanej hierarchii wartości i danych Skali religijnej metodą Spearmana z danych pierwotnych ($N = 219$) na poziomie 0,669 przy błędzie standardowym 0,031. Skorelowanie akceptowanej hierarchii wartości i danych Skali religijnej metodą Spearmana dało współczynnik na poziomie 0,48 ($N = 255$).

Stopień rozbudowania postawy religijnej młodzieży badano Kwestionariuszem do badań nad religijnością opracowanym przez Katedrę Socjologii Religii KUL.

Ponieważ psychologia w Polsce dysponuje szczupłym zakresem „narzędziowym” badającym postawy religijne, dlatego też zrodziła się konieczność zaadoptowania tej metody do mierzenia postaw religijnych. Biorąc pod uwagę zgodność sędziów w ocenie w/w kwestionariusza (uznanie tych samych kategorii odpowiedzi za poprawne teologicznie) należy przypuszczać, że posiada on trafność treściową.

Kwestionariusz do badań nad religijnością ocenia nasilenie takich parametrów jak: Wiedza religijna, Doświadczenie religijne, Praktyki religijne, Wspólnota religijna, Moralność religijna.

Badania przeprowadzono w roku szkolnym 1979/80.

2. CHARAKTERYSTYKA DYSPOZYCJI TEMPERAMENTU WEDŁUG KONCEPCJI STRELAUA

W charakterystyce tej używamy wyrażenia „dyspozycja” w sensie zbliżonym do pojęcia dyspozycji u Sterna — jako

hipotetycznej, chronicznie działającej siły organizującej celowe zespoły reakcji i schematów zachowania¹.

Koncepcja temperamentu Strelaua należy do kręgu koncepcji zbliżonych do tych, jakie wypracowała szkoła Pawłowa. Stąd przy charakterystyce tej koncepcji będę powoływał się niekiedy na prace Pawłowa, jak i autorów z kręgu jego szkoły.

Strelau definiuje temperament jako „zespół formalnych, biologicznie uwarunkowanych i względnie stałych cech zachowania się, mianowicie siła (wielkość) i czas (szybkość) reagowania”².

W definicji tej wyrażenie „siła reagowania” obejmuje siłę procesów pobudzenia i hamowania, natomiast „czas reagowania” określa ruchliwość oraz rytmiczność, czyli równowagę reakcji. Jest to zatem definicja, uwzględniająca zasadnicze części składowe temperamentu, wyróżnione przez Pawłowa, a mianowicie siłę procesów pobudzenia i hamowania, ich równowagę i ruchliwość.

Życie psychiczne jednostek, pisze Strelau, mimo ogromnej różnorodności i indywidualności jest pod pewnymi względami do siebie podobne. Jeżeli pogrupujemy ludzi na podstawie wspólnych cech psychicznych lub wspólnych sposobów reagowania, otrzymamy tzw. typ psychiczny. Typ psychiczny jest to „...myślowy, występujący w świadomości wzorzec reprezentujący grupę ludzi, którą określa się na podstawie właściwości, bądź zespołu właściwości. Mówiąc o typie psychicznym mamy na myśli jakby przedstawiciela grupy jednostek posiadającej pewne cechy czy zespoły cech wspólne, na przykład dominujący rodzaj wyobrażeń, kierunek zainteresowań”³. Dotyczy to również temperamentu. Grupując charakterystyczne dla temperamentu zachowania się, dochodzimy do kilku zasadniczych grup — typów temperamentu.

Pierwsza typologia temperamentu pochodzi od Hipokratesa i Galenusu. Wiązali oni wydzielone przez siebie typy temperamentu (sangwiczny, flegmatyczny, melancholijny i choleryczny) z przewagą określonych „soków” w organizmie. Sangwinik charakteryzuje się dużą ilością krwi w organizmie. Jest to człowiek o żywym i zmiennym usposobieniu, o szybko powstających i przemijających reakcjach uczucio-

¹ Stern W.: *Differentielle Psychologie*, Barth, Leipzig 1921, 21—27.

² Strelau J.: *Temperament i typ układu nerwowego*, Warszawa 1969, 33.

³ Strelau J.: *O temperamentie i jego poznaniu*, Warszawa 1965, 14.

wych. Flegmatyk, którego organizm zawiera dużą ilość flegmy, odznacza się powolnym usposobieniem i ubogim życiem duchownym. Choleryk — przewaga żółci w organizmie — jest człowiekiem wybuchowym, o silnych i szybko powstających reakcjach uczuciowych. Ostatni, czwarty typ — melancholik, z przewagą „czarnej żółci” jest człowiekiem o łagodnym usposobieniu, charakteryzujący się dużą siłą uczuć i powolnością ich powstawania.

Do tej najstarszej, tak zwanej klasycznej typologii temperamentu nawiązuje Pawłow, nadając jej nową, fizjologiczną interpretację. Badając odruchy warunkowe zwierząt, poprzez które nawiązuje się stały kontakt między organizmem a środowiskiem, Pawłow stwierdził, że nie u każdego osobnika powstają one i przebiegają jednakowo. U jednych zwierząt bardzo łatwo powstawały dodatnie odruchy warunkowe (bodziec warunkowy wywołuje w korze proces pobudzenia), trudno natomiast było uzyskać ujemne odruchy warunkowe (bodziec warunkowy wywołuje w korze proces hamowania). Do drugiej grupy zaliczył Pawłow te zwierzęta, u których dodatnie odruchy warunkowe powstawały trudno i były nietrwałe, a odruchy hamujące powstawały szybko i długo się utrzymywały. Między tymi grupami umieścił rodzaj pośredni, któremu łatwo przychodziły zarówno dodatnie, jak i ujemne odruchy warunkowe. W ten sposób podzielił Pawłow ogół psów na trzy grupy: grupę pobudliwych i powściągliwych oraz grupę pośrednią, której przedstawiciele cechuje równowaga procesów pobudzenia i hamowania. W grupie pośredniej wyróżnił ponadto dwie odmiany: zwierzęta niezbyt ruchliwe (nazwał je „poważnymi”) i zwierzęta bardzo ruchliwe. Ostatecznie zatem otrzymał Pawłow cztery typy zwierząt: typ pobudliwy i powściągliwy oraz typ spokojny i ruchliwy⁴.

Chcąc bliżej określić wyodrębnione na podstawie obserwacji typy układu nerwowego, poddał je Pawłow badaniom. Do badań swoich zastosował metodę odruchów warunkowych, ponieważ dawała ona pewność wyeliminowania wszelkich wpływów środowiskowych, mogących utrudniać właściwe określenie typu układu nerwowego. Układ nerwowy bowiem, mimo iż jest wrodzony i niezmienny, może podlegać zamaskowaniu ze względu na stałą obecność jego najważniejszej cechy — plastyczności⁵.

⁴ Pawłow J. P.: *Dwadzieścia lat badań wyższych czynności nerwowej (zachowania się) zwierząt*. Warszawa 1952, 381—389.

⁵ Por. tamże, 541.

Własności, według których dokonał Pawłow podziału na typy — to siła procesów pobudzenia i hamowania, ich równowaga i ruchliwość. Siła procesów nerwowych jest zdolnością komórki do pracy. Jako wskaźnik siły hamowania przyjęte zostały działania najsilniejszego fizycznie czynnika zewnętrznego, który zwierzę może wytrzymać i z którego jest zdolne uczynić bodziec warunkowy. Przy doświadczeniu tym stosował Pawłow grzechotkę, której dźwięk psy z trudem znosiły.

Drugi istotny objaw siły procesu hamowania stanowi jego zdolność do prędkiej i dokładnej koncentracji. Kiedy w określonym punkcie zaczyna się wytwarzanie procesu hamowania, promieniuje ono, dając długotrwałe hamowanie następcze. Powstający stan silnego zahamowania koncentruje się coraz bardziej i hamowanie następcze znika całkowicie lub prawie całkowicie. Pozostaje ono tylko w przypadkach słabego procesu hamowania.

Trzecim wskaźnikiem siły lub słabości procesu hamowania jest szybkość, z jaką tworzą się hamulcowe odruchy warunkowe, przy czym opóźnienie tworzenia się odruchu hamulcowego może być wynikiem zarówno dużej siły procesu pobudzenia, jak i jego względnej słabości, a także absolutnej słabości hamowania. Absolutnego określenia siły procesu hamowania dokonać można przez próbę jego długotrwałości, to znaczy, przez określenie jak długo komórka może znosić ciągly stan zahamowania. Zwierzęta silne, lecz niezrównoważone oraz zwierzęta słabe nie wytrzymują przedłużającego się hamowania, przy czym cały układ odruchów warunkowych ulega zakłóceniu. U zwierząt silnych, niezrównoważonych dzieje się tak ze względu na bardzo silny proces pobudzenia, któremu pod względem stopnia napięcia nie odpowiada proces hamowania (jest to względna słabość procesu hamowania). U zwierząt typu słabego słaby może być zarówno proces pobudzenia, jak i hamowania — jest to słabość absolutna procesu hamowania⁶.

Badaniu siły pobudzenia poświęcił Pawłow znacznie mniej uwagi, ponieważ za cechę szczególnie charakterystyczną dla typu silnego uważa on nie siłę pobudzenia lecz siłę hamowania. Jednym ze wskaźników siły procesu pobudzenia jest zachowanie się zwierzęcia pod wpływem kofeiny. U typu silnego określona dawka kofeiny zwiększa efekt procesu pobu-

⁶ Por., tamże, 550, 553.

dzenia, u typu słabego natomiast zmniejsza go, doprowadzając do przekroczenia granic zdolności komórki do pracy⁷.

Równowagę procesów pobudzenia i hamowania, polegającą na łatwości wytwarzania zarówno dodatnich jak i ujemnych odruchów warunkowych, określili Pawłow na podstawie obserwacji badanych zwierząt. Ruchliwość procesów nerwowych jest „zdolnością szybkiego — na żądanie warunków zewnętrznych — ustępowania miejsca, dawania pierwszeństwa jednemu podrażnieniu przed drugim, pobudzeniu przed hamowaniem i odwrotnie”⁸.

Jako wskaźnik ruchliwości przyjął Pawłow bezpośrednie przejście procesu hamowania w proces pobudzenia lub procesu pobudzenia w proces hamowania. U typów silnych przejście to odbywa się łatwo i dokładnie, natomiast u typów słabych zjawisku temu towarzyszy załamanie się, prowadzące do schorzenia nerwowego⁹.

Wyodrębnione na podstawie badań typu układu nerwowego są „tym, co nazywamy u ludzi temperamentami”. Według Pawłowa, możliwe kombinacje cech układu nerwowego dają co najmniej 24 różne typy, w rzeczywistości jednak wyrażone są tylko cztery. Przyjąwszy starożytny podział temperamentów, Pawłow wykazał zgodność otrzymanych przez siebie wyników z klasyfikacją Hipokratesa — Galenusa, a mianowicie:

- sangwinik — typ silny, zrównoważony, ruchliwy,
- flegmatyk — typ silny, zrównoważony, powolny,
- choleryk — typ silny, niezrównoważony,
- melancholik — typ słaby.

Pawłow podkreśla, że typ układu nerwowego jest wrodzony i mało podatny na zmiany pod wpływem oddziaływań środowiskowych i wychowawczych. Określa go jako genotyp. Stanowi on fizjologiczną podstawę klasycznych temperamentów¹⁰.

Opisując wyodrębnione przez siebie cztery typy układu nerwowego oraz odpowiadające im temperamenty, daje Pawłow następującą ich charakterystykę.

Sangwinik „...jest to najdoskonalszy ze wszystkich typów, ponieważ zapewnia on dokładne zrównoważenie wszystkich możliwości środowiska, jakkolwiek silne byłyby bodźce te, na

⁷ Por., tamże, 551.

⁸ Por., tamże, 540.

⁹ Por., tamże, 555—557.

¹⁰ Por., tamże, 594.

które odpowiedzią ma być czynność pozytywna, jak i te, których wyniki powinny być zahamowane i jakkolwiek prędko zmieniałyby się te różne bodźce”¹¹.

Sangwinik może być bardzo wydajnym działaczem, ale jedynie wtedy, gdy ma dużo interesującej go pracy, gdy stale działają nań podnieci. Gdy mu takiej pracy braknie, zaczyna się nudzić¹².

Flegmatyk — jest to jeden z typów centralnych, któremu „... z łatwością przychodzą odruchy zarówno dodatnie, jak i hamujące i raz utworzone zachowują się trwale”¹³. „Spokojny, zawsze równy, wytrwały, uporczywy pracownik życiowy”¹⁴.

Choleryk — jest to typ silny lecz niezrównoważony, z przewagą procesów pobudzenia. Przedstawiciele tego typu w przypadkach trudnych zadań wymagających dużego hamowania „stają się do najwyższego stopnia niespokojni, aż do zmęczenia, przy czym ten stan męczącego niepokoju niekiedy zmienia się okresowo w stan depresji, sennaści. Ogólne zachowanie się zwierząt tej kategorii jest agresywne, zaczepne, nie opalone”¹⁵. „Typ ten jest przeważnie niezwykle bojowy, ale nie dostosowany do codziennego życia z jego wszystkimi okolicznościami i wymaganiami. Będąc silnym, jest on jednakże zdolny w znacznej mierze do zdyscyplinowania, może bowiem udoskonalić swe hamowanie, z początku niedostateczne”¹⁶. Jest to typ zaczepny, łatwo i szybko podlegający drażnieniu.

Melancholik — typ ten „mużymy uznać za nigdy w pełni nie dostosowany do życia i łatwo się załamujący, łatwo i często ulegający schorzeniu, za złożony z jednostek, które stają się neurotykami pod wpływem trudnych sytuacji życiowych lub — co na jedno wychodzi — przy rozwiązywaniu trudnych zadań nerwowych. Co najważniejsze, typu tego z reguły nie można w bardzo wysokim stopniu udoskonalić przez wychowanie, zdyscyplinowanie; może on być wartościowym jedynie w niektórych, szczególnie sprzyjających, umyślnie stworzonych warunkach lub — jak się to zwykle mówi, w atmosferze cieplarnianej”¹⁷.

„... dla melancholika każde zjawisko życiowe staje się czyn-

¹¹ Por., tamże, 545—546.

¹² Por., tamże, 390.

¹³ Por., tamże, 404.

¹⁴ Por., tamże, 390.

¹⁵ Por., tamże, 487.

¹⁶ Por., tamże, 559.

¹⁷ Por., tamże, 558.

nikiem hamującym, skoro w nic nie wierzy, niczego się nie spodziewa, we wszystkim doszukuje się i oczekuje tylko rzeczy złych i niebezpiecznych”¹⁸.

Tak przedstawiają się według Pawłowa typy układu nerwowego odpowiadające starożytnej klasyfikacji temperamentów ludzkich.

Wśród ogromnej ilości zwierząt, poddanych przez Pawłowa badaniom, najczęściej występował typ słaby, ze wszystkimi jego odmianami, nieco rzadziej typ żywy, sangwiniczny, dalej typ niepohamowany, choleryczny, a najrzadziej spokojny, flegmatyczny¹⁹.

Jeżeli duża siła, równowaga między procesami pobudzenia i hamowania, jak i duża ruchliwość tych procesów są schematami pozytywnymi, ułatwiają bowiem utrzymanie równowagi między organizmem a środowiskiem, to ich przeciwieństwa, a więc słabość, niezrównoważenie i powolność procesów nerwowych, powinny być i są przez Pawłowa oceniane jako cechy negatywne. Można więc powiedzieć, że od typu układu nerwowego (temperamentu) zależą między innymi:

- odporność na silne, czy długotrwałe bodźce zewnętrzne i wewnętrzne (duża odporność — typy silne, mała — typy słabe),
- zdolność przystosowania się do szybko i często zmieniających się warunków życia (przeważa tu typ ruchliwy nad powolnym, u którego procesy nerwowe, ze względu na dużą bezwładność, nie zawsze nadążają za wymaganiami jakie stawia środowisko),
- łatwość wytwarzania wszelkiego rodzaju dodatnich i hamulcowych odruchów warunkowych²⁰.

Oprócz wymienionych, ogólnych typów układu nerwowego, występujących zarówno wśród zwierząt, jak i wśród ludzi, wymienia Pawłow typy wyłącznie ludzkie. Ze względu na istnienie u człowieka dwóch układów sygnalizacyjnych, u niektórych ludzi może mieć przewagę pierwszy układ sygnalizacyjny, u innych drugi układ sygnalizacyjny — a jeszcze u innych — czynności obu układów mogą być we względnej równowadze. Typ z przewagą pierwszego układu sygnalizacyjnego nazywa Pawłow typem artystycznym; typ z przewagą drugiego układu — typem myślicielskim, typ bez wyraźnej przewagi któregośkolwiek z układów — typem śred-

¹⁸ Por., tamże, 390.

¹⁹ Por., tamże, 559.

²⁰ Por. J. Streläu, *O temperamentie i jego poznaniu*, 86

nim. Nie należy jednak wymienionych typów rozumieć w ten sposób, że typ artystyczny pracuje wyłącznie pierwszym, a typ myślicielski — drugim układem sygnałów. U człowieka normalnego, niezależnie do jakiego typu go się zaliczy, czynne muszą być oba układy sygnalizacyjne. Naruszenie tej równowagi prowadzi bowiem do stanu patologicznego. Na przykład psychoastenicy (przesadni myśliciele) — operują słowem zatraciwszy poczucie rzeczywistości lub histerycy (przesadni artyści) — kierują się przeważnie emocjami, wrażeniami i wyobrażeniami.

Według Strelau podstawę fizjologiczną temperamentu stanowią wrodzone właściwości układu nerwowego (ośrodkowego i obwodowego) oraz czynności gruczołów wydzielania wewnętrznego²¹.

Strelau utrzymuje, że temperament przejawia się w każdej czynności, niezależnie od jej treści i ukierunkowania. Jest on jednym z mechanizmów regulujących czynności. Uzależniony od struktury organizmu, wpływa on na przebieg czynności, determinując ją bądź współwyznaczając w dwóch podstawowych jej parametrach, którymi są siła i czas.

Używając twierdzenia o względnej stałości cech temperamentalnych Strelau chce podkreślić, zgodnie z dość powszechnie przyjmowanym poglądem, że temperament nie zmienia się z chwili na chwilę, ani z dnia na dzień. Obserwowane zmiany są przede wszystkim zmianami rozwojowymi, inaczej zachowuje się sangwinik — dziecko, człowiek dorosły, starzec.

Cechy temperamentalne w porównaniu z innymi cechami psychologicznymi należą do najbardziej stałych i niezmiennych.

W definicji temperamentu, składającymi się nań cechami formalnymi są: siła i czas reakcji.

Siłę (wielkość) reakcji charakteryzuje się przez podanie stosunku siły działającego bodźca do efektu, jaki wywołuje on u określonej jednostki. Siłę reagowania właściwą danej jednostce ocenia się przez porównanie z wielkością nasilenia reakcji innych osób na działanie tego samego bodźca o określonej sile.

Różnice indywidualne w zakresie powyższego stosunku de-

²¹ Strelau J.: *Koncepcja temperamentu jako poziom energetycznego i charakterystyki czasowej zachowania*, W: *Rola cech temperamentalnych w działaniu*, Wrocław 1974, 33.

²² Por. tamże, 34.

cydują o charakterystyce danej jednostki w skali: reakcje silne — słabe. Te różnice w intensywności reakcji o tyle, o ile są one warunkowane wrodzonymi (biologicznymi) właściwościami organizmu, Strelau przyjmuje za cechy temperamentalne.

Drugą podstawową składową pojęcia temperamentu stanowi zespół cech charakteryzujących przebieg reakcji w czasie. Jedną z właściwości tych jest szybkość reakcji, którą mierzymy czasem jej latenacji.

Inną właściwością charakteryzującą przebieg zachowania się w aspekcie czasowym jest ruchliwość, rozumiana jako zdolność przestawiania się z jednej reakcji (czynności) na drugą.

Do charakterystyki temperamentu w aspekcie jego parametrów czasowych potrzebna jest również znajomość trwałości reakcji. Miernikiem jej będzie czas występowania reakcji po zadziałaniu bodźca.

Do tego zespołu cech temperamentalnych należy również tak zwane tempo reakcji. Jest to maksymalnie możliwa częstość występowania reakcji, przy czym chodzi tu przede wszystkim o reakcje jednorodne.

Inną cechą z tego zespołu jest rytmiczność, którą charakteryzuje się regularnością odstępów czasowych między reakcjami jednorodnymi. Do tej grupy cech zaliczana jest także aktywność (energia życiowa, żywotność).

Za miarę aktywności organizmu przyjąć można najogólniej stosunek ilościowy między czasem trwania stanu czuwania (stanu czynnego), a czasem trwania bierności.

Inną cechą jest gwałtowność (impulsywność, wybuchowość).

Zaprezentowana przez Strelaua i jego współpracowników, w skład których wchodzi między innymi A. Eliasz, koncepcja temperamentu, stanowi oryginalny i interesujący dorobek wymienionego zespołu badaczy. Do najbardziej istotnych cech tej koncepcji należy zaliczyć: a) uwzględnienie różnic ilościowych między ludźmi w zakresie właściwości temperamentu (w tradycyjnym ujęciu temperamentu wyodrębniono jedynie różnice jakościowe), b) powiązanie temperamentu z działaniem, c) rozszerzenie pojęcia temperamentu przez ujawnienie związku między temperamentem a zapotrzebowaniem na stymulację, d) powiązanie temperamentu z niektórymi wymiarami osobowości, zwłaszcza z motywacją. Poza tym Strelau założył, że cechy temperamentu przejawiają się nie tylko w emocjach (jak twierdzi wielu psychologów), czy w moto-

ryce, bądź w jednym i drugim (także popularne stanowisko), lecz we wszelkiego rodzaju zachowaniach się, we wszelkich czynnościach.

3. ZAGADNIENIE POSTAW RELIGIJNYCH

Zagadnienie postaw religijnych zajmuje we współczesnej psychologii znaczącą pozycję.

Postawa religijna człowieka wplata się w całokształt jego życia niezaprzeczalnie, choć może to być postawa w sensie pozytywnym lub negatywnym. Istnienie postaw w życiu psychicznym człowieka nasunęło psychologom religii przypuszczenie, że mogą istnieć ściśle powiązania postawy religijnej z osobowością.

Wprowadzenie pojęcia postawy na teren badań poświęconych religijności pozwoliło na bardziej wnikliwe obserwacje zachowań ludzkich w odniesieniu do ich osobowości. Powstała również możliwość stosowania pomiaru psychologicznego w badaniach, co stanowi cenną postawę dla otrzymania wiarygodnych danych empirycznych.

Badania prowadzone nad zależnością między postawami religijnymi a cechami osobowości nie należą jeszcze do licznych.

Ze strony środowisk reprezentujących naukę katolicką na terenie Polski, naukowe badania psychologiczno-religijne podjął przed drugą wojną światową J. Pastuszka — historyk psychologii religii.

Badania nad zjawiskami religijności w ujęciu empirycznym zapoczątkowali i prowadzą N. Reuttowa, S. Kunowski, W. Piwowarski i inni.

Właściwe badania psychologiczne nad postawami religijnymi prowadzi Z. Płużek, pod której to kierunkiem zostało napisanych wiele prac doktorskich i magisterskich z zakresu tej problematyki. Badania prowadzone przez Z. Płużek można ująć w czterech podstawowych kierunkach:

1) zmierzający do stwierdzenia, że postawy religijne wzorcowe dla katolicyzmu korelują pozytywnie z całością potrzeb psychicznych człowieka.

2) śledzący związki między postawami religijnymi a cechami osobowości — są to badania, z których wynika, że można wnosić o paralelność między postawami religijnymi, a niektórymi cechami osobowości. Np. Z. Chlewiński stwierdził, że jednostki umieszczające wartości religijne na pierwszym miejscu, są bardziej introwersyjne, preferują wartości społeczne,

a jednostki umieszczające wartości religijne na ostatnim miejscu przejawiają bardziej ekstrawersję, preferują wartości teoretyczne i estetyczne²³,

3) dotyczący prób ujęcia i interpretacji intensywności postaw religijnych. Np. W. Prężyna stwierdził, że u jednostek intensywnej religijności wystąpił związek z submisywnością, konwencjonalnością i brakiem twórczości, zaś u jednostek mniej religijnych — związek z racjonalnością, niezależnością i niekonwencjonalnością²⁴,

4) zajmujący się uwarunkowaniami zmian postaw religijnych. Np. J. Bazylak badał uwarunkowania zmian postaw religijnych u mężczyzn (inżynierów, lekarzy i humanistów) w trzech okresach ich życia — w pierwszych latach studiów, w okresie po studiach (założenie rodziny, podjęcie pracy zawodowej) i w okresie obecnym.

Analizowano zmiany w trzech komponentach postawy — przekonaniowo-poznawczym, emocjonalno-dążeńiowym i behawioralnym. Stwierdzono, między innymi, że najmniej zmiennym komponentem postawy badanych w trzech okresach ich życia, jest komponent przekonaniowo poznawczy, na drugim miejscu emocjonalno-dążeńiowy i że największa ilość zmian dokonuje się w komponentie behawioralnym (np. zanik praktyk religijnych takich jak uczęszczanie na Mszę św., codzienna modlitwa, spowiedź itp.). Zmiany te najczęściej spotykane są w pierwszych latach pracy zawodowej i uwarunkowane między innymi — brakiem czasu, „urządzaniem się”, piastowaniem funkcji kierowniczych, przynależnością organizacyjną itp. Zmiany te mają swoistą specyfikę dla każdej z badanych grup²⁵.

W świetle nauki katolickiej postawa religijna zdaje się być pewną dyspozycją w jakimś sensie różną od podstawy czysto psychologicznej: przede wszystkim posiada w sobie znaczny obszar tajemnicy osobowości religijnej, nieznaną wymiar energii religijnej oraz pole działań wyższych sił nadprzyrodzonych. Poza tym postawa religijna oznacza nie tylko ustosunkowanie się człowieka „do religii” jako przedmiotu, ale także postawę, która posiada pewną podmiotowość specyficzną

²³ Chlewiński Z.: *Wprowadzenie do teorii osobowości H. J. Eysencka*, „Roczniki Filozoficzne KUL”, T. XI(1963) z. 4, 81—93.

²⁴ Prężyna W.: *Funkcja postawy religijnej a osobowość człowieka*, Lublin 1981, 41—51.

²⁵ Bazylak J.: *Zmiany postaw religijnych*, Warszawa 1981, 200—230 (w druku ATK).

nie religijną. Ponieważ jednak nie dysponujemy ogólnie uznanym określeniem religijnej postawy, dlatego w naszych badaniach musimy ograniczyć się do czysto naukowych określeń postawy psychologicznej. Za postawę religijną będziemy więc uważali odnoszenie się człowieka na linii przekonaniowo-poznawczej, dążeniowej i behawioralnej, do treści uważanych za religijne.

Przyjęło się w pracach dotyczących psychologii i socjologii postaw wyróżniać w każdej postawie jej przedmiot, kierunek i intensywność.

Przedmiotem postawy jest to, czego ona dotyczy. O specyficzności postawy religijnej decyduje wyłącznie religijny charakter przedmiotu, do którego się ona odnosi.

Kierunek postawy, to część owego specyficznego sposobu zachowania się wobec obiektu — jego aprobatą, uznanie, -lub niechęć, wrogość, dezaprobata itp.

Intensywność wreszcie, to siła z jaką się te specyficzne zachowania wobec obiektu postawy manifestują. Mogą się one wyrażać tylko w myślach, mogą to być określone uczucia, jak również działania proste i bardziej złożone, obejmujące całą osobowość.

Przedmiotem postawy religijnej badanej młodzieży męskiej jest katolicka doktryna religijna. Kierunkiem — aprobatą tej doktryny, wbudowanie jej, zintegrowanie z innymi elementami struktury osobowości.

Intensywnością wreszcie jest siła tej integracji, stopień przeniknięcia osobowości doktryną religijną²⁶.

Celem badań dwustu osobowej grupy młodzieży męskiej, uczniów przedostatnich i ostatnich klas licealnych, była próba uchwycenia związków między postawą religijną, a takim elementem struktury osobowości, jak temperament. Chodziło o próbę uzyskania odpowiedzi na pytanie, na ile dyspozycja temperamentu młodzieży łączy się z intensywnością postawy religijnej i jej rozbudowaniem.

Zanim dokonam analizy i interpretacji wyników badań, scharakteryzuję w skrócie materiał badawczy i omówię sposób ich przeprowadzenia.

Materiałem badawczym była 200 osobowa grupa młodzieży męskiej. Wiek badanych wahał się w granicach 17—18 lat. Byli to uczniowie klas III i IV Szkół Ogólnokształcących w Lu-

²⁶ Bazylak J.: *Typ religijności a niektóre cechy osobowości w świetle badań wybranej populacji* — klarycy. „*Studia Philosophiae Christianae*” 15(1979) z. 2, 33—49.

blinie, Zamościu, Bęczowie i Rejowcu. Większość badanych, to jest około 65% pochodziło z Lublina, pozostałe 35% z innych wymienionych miejscowości.

Starano się zapewnić taką atmosferę badań kwestionariuszowych, która skłoniłaby badanych do udzielenia szczerych odpowiedzi; przyp pomocy odpowiedniej instrukcji wyjaśniono badanym, że badania mają charakter wyłącznie naukowy.

Badania przeprowadzono w grupach (każda klasa oddzielnie) w roku szkolnym 1979/80.

4. ZWIĄZKI STATYSTYCZNE MIĘDZY WYNIKAMI BADAŃ TEMPERAMENTU W UJĘCIU STRELAUA I POSTAW RELIGIJNYCH MŁODZIEŻY

Analizę wspomnianych związków statystycznych rozpocznę od charakterystyki symptomów dyspozycji temperamentu: siły procesów POBUDZANIA, siły procesów HAMOWANIA oraz RUCHLIWOŚCI procesów nerwowych, tak jak przejawiają się one w codziennym życiu przeciętnego człowieka.

Po tej charakterystyce przedstawię dane statystyczne wyników badania temperamentu.

SIŁA PROCESÓW POBUDZANIA przejawia się w codziennym życiu człowieka w następujących zachowaniach: Człowiek o dużej sile procesu pobudzenia potrzebuje krótkiego czasu na odpoczynek, aby usunąć własne zmęczenie, zapomina o zmęczeniu, kiedy jest zajęty swoją pracą, potrafi pracować w niesprzyjających warunkach, lubi pracę wymagającą wysiłku umysłowego i fizycznego, łatwo zasypia, nawet po silnych przeżyciach emocjonalnych, nie załamuje się w ciężkich chwilach chętnie podejmuje się odpowiedzialnych funkcji, jest odporny na ponoszenie porażki, czuje się swobodnie w obecności osób na których mu zależy, umie skoncentrować się na tym co czyta, może pracować w hałasie, czuje się wypoczęty po nocnym spoczynku, nawet jeżeli ciężko pracował poprzedniego dnia, nie rezygnuje ze swoich planów z powodu przeszkód, samodzielnie rozwiązuje swoje trudności, jest wytrwały w działaniu, potrafi dobrze pracować mimo trapiących go dolegliwości np. bólu głowy, zębów, umie przewycięzać chwilowe depresje, jest skłonny w razie wypadku, czy potrzeby udzielenia pomocy brać inicjatywę w swoje ręce, uważa się za odważnego, lubi zajęcia wymagające energicznych sprężystych ruchów, nie ma oporów przed wystąpieniami publicznymi, potrafi przeciwstawić się naciskowi opinii.

Człowiek o dużej sile PROCESÓW HAMOWANIA zachowuje się według danych zawartych w kwestionariuszu Strelaua, następująco: potrafi dokładnie wykonywać polecenia zaniechania czegoś zachowuje dyskrecję jeżeli ktoś o to prosi, powstrzymuje się od rozmów jeżeli to innym przeszkadza, jest cierpliwy, potrafi powstrzymać się od okazania komuś swojej przewagi, łatwo hamuje własną złość lub gniew, potrafi zachować spokój w czasie oczekiwania na rozstrzygnięcie jakiejś ważnej dla siebie sprawy, łatwo dostosowuje rytm swoich codziennych czynności np. jedzenia, chodu, do osób z którymi przebywa, potrafi przerwać swoją pracę w dowolnym miejscu, nie daje się łatwo sprowokować, lubi zastanawiać się przed przystąpieniem do robienia czegoś ważnego, powstrzymuje się od dowodzenia komuś, że nie ma racji, potrafi się opanować kiedy sytuacja tego wymaga, np. powstrzymać się od natychmiastowej impulsywnej reakcji, mówienia prawdy „prosto w oczy”, potrafi opanować zdenerwowanie, czeka na zakończenie cudzej wypowiedzi nim sam zacznie mówić, powstrzymuje się od robienia komuś uwag „nie na miejscu”, przed powzięciem ważnej decyzji rozważa wszystkie za i przeciw, powstrzymuje się od zaglądania do cudzych rzeczy i papierów, przestrzega przepisy obowiązujące w miejscach publicznych, w czasie rozmowy, przemówienia lub odpowiedzi powstrzymuje się od niepotrzebnych ruchów i gestykulacji, potrafi spokojnie robić i dokończyć to co robi, mimo nacisków innych osób, łatwo dostosowuje się do rytmu pracy innych osób, może natychmiast przerwać rozmowę kiedy sytuacja tego wymaga, potrafi spokojnie czekać np. w kolejce, umie powstrzymać się od interwencji wtedy kiedy wydaje się ona niecelowa, potrafi spokojnie dobierać argumenty w czasie burzliwej dyskusji, panuje dobrze nad mimiką np. grymasami twarzy, śmiechem, potrafi dłuższy czas siedzieć lub stać w miejscu, trudno go wyprowadzić z równowagi, przestrzega bez większych trudności zakazów obowiązujących we własnym środowisku.

Człowiek o dużej RUCHLIWOŚCI PROCESÓW NERWOWYCH zachowuje się według objawów Kwestionariusza Strelaua następująco: łatwo nawiązuje kontakty towarzyskie, łatwo podejmuje przerwana pracę po dłuższej przerwie, zasypia dobrze kładąc się spać o różnej porze, jest wrażliwy na wykonywanie monotonnej pracy, odczuwa wtedy znużenie i senność np. przy stereotypowych zajęciach, potrafi dostosować swój styl bycia do stylu osób przebywających z nim

razem, zmienia nastrój pod wpływem otoczenia, przyjmuje bez irytacji niespodziewane zmiany w rozkładzie dnia, ma zwykle na wszystko gotową odpowiedź, bez trudu organizuje sobie pierwsze dni urlopu, potrafi się dostosować do wolniejszego rytmu czynności np. chodu, jedzenia, innych osób, szybko zasypia, łatwo wpada w zły humor, łatwo nawiązuje rozmowy ze współtowarzyszami podróży, chętnie wykonuje czynności wymagające dużej sprawności manualnej, potrafi zmieniać decyzję pod wpływem opinii innych osób, prędko czyta książki beletrystyczne i łatwo przywyka do nowego systemu pracy. Budzi się na ogół szybko i bez trudności, lubi zmiany i urozmaicenia, nie przywiązuje wagi do stałego miejsca w pracy, przy stole, łatwo przestawia się z wykonania jednej czynności na drugą, lubi ruch wokół siebie oraz pracę wymagającą szybkich ruchów, wstaje kiedy trzeba od razu po obudzeniu, czasem mówi tak szybko, że trudno go zrozumieć, szybko odpowiada na nawet nieoczekiwane pytania, potrafi tak rozłożyć swoje zajęcia, że umie wykonywać w tym czasie kilka dających się pogodzić czynności lub wykonywać kilka czynności jednocześnie, lubi pracę wymagającą wielu manipulacji, często zmienia pracę, potrafi od razu zaczynać intensywnie pracować, umie natychmiast prawidłowo zareagować na nieoczekiwaną sytuację, chętnie zmienia miejsce zabawy i wypoczynku, nie sprawia mu trudności przystosowanie się do nowego rozkładu dnia, lubi pracę wymagającą rozmów z ludźmi, łatwo przechodzi od smutku do radości²⁷.

Dane statystyczne wyników badań SIŁY PROCESÓW POBUDZENIA, SIŁY PROCESÓW HAMOWANIA I RUCHLIWOŚCI tych procesów, ocenianych Kwestionariuszem Strelaua, przedstawiają zamieszczone niżej tabele.

Z tabel nr 1, 2, 3 wynika, że każda z dyspozycji temperamentu w ujęciu Strelaua nie koreluje ze Skalą do badania postaw religijnych, dyspozycje te natomiast, a szczególnie siła procesów pobudzenia i siła procesów hamowania, korelują pozytywnie z trzema parametrami postawy religijnej ocenianej Kwestionariuszem do badań nad religijnością.

Siła procesów pobudzania koreluje dodatnio z intensywnością i głębią doświadczeń religijnych, z częstością i rozbudo-

²⁷ Por. J. Strelau, *Koncepcja temperamentu jako poziom energetycznego i charakterystyki czasowej zachowania*, W: *Rola cech temperamentalnych w działaniu*, 325—331.

Lp.	Nazwa skali	N	\bar{X}	S	D
1.	Siła procesu pobudzenia	200	53,10	12,61	·088+
2.	Siła procesu hamowania	200	62,74	12,35	·076+
3.	Ruchliwość procesów nerwowych	200	57,59	10,62	·088+

Tabela nr 1: Dane statystyczne wyników badań uzyskanych w Kwestionariuszu Strelaua.

Lp.	Nazwa skali	Natężenie religijności
1.	Siła procesu pobudzenia	·00
2.	Siła procesu hamowania	·00
3.	Ruchliwość procesów nerwowych	—·00

Tabela nr 2: Korelacja między wynikami badań uzyskanymi w Skali postaw religijnych i w Kwestionariuszu Strelaua.

Lp.	Nazwa skali	Wiedza relig.	Ideol. relig.	Dośw. relig.	Prakt. relig.	Wspól. relig.	Moral. relig.
1.	Siła procesu pobudzenia	·05	·06	·14x	·14x	·13	·20xx
2.	Siła procesu hamowania	·10	·05	·07	·11,	·00	·21xx
3.	Ruchliwość procesów nerw.	·00	·10	·15	·13	·12	·04

Tabela nr 3: Korelacje między wynikami badań dyspozycji temperamentu w ujęciu Strelaua i parametrami religijności ocenianymi Kwestionariuszem do badań nad religijnością.

waniem praktyk religijnych oraz z tendencją do kierowania się w życiu moralnością religijną. Są to korelacje istotne statystycznie na poziomie 0,05 i 0,01.

Korelacje te sugerują, że im głębsze w osobowości badanej młodzieży jest doświadczenie religijne, im częściej i intensywniej ona praktykuje, im bardziej rygorystyczną i zintegrowaną z całą strukturą osobowości reprezentuje moralność religijną, tym silniejszą ma tendencję do takich zachowań jak: wytrwałość, zamiłowanie do pracy wymagającej wysiłku, poczucie odpowiedzialności, odporność psychiczna, samodzielność, zdolność do przezwycięzania własnych słabości, odporność na naciski opinii, kiedy jest przekonana o własnej słuszności.

Siła procesów HAMOWANIA koreluje z jednym parametrem postaw religijnych badanych Kwestionariuszem do badań nad religijnością — z Moralnością religijną. Jest to korelacja dodatnia, istotna na poziomie 0,01.

Dane te sugerują interesujący wniosek, że im bardziej rozbudowana jest w osobowości młodzieży moralność religijna, im większą ona odgrywa rolę w życiu młodzieży, tym większa jest tendencja do zachowań korygujących i kontrolujących siebie, tym większa łatwość dokładnego wykonywania poleceń, hamowanie własnej niecierpliwości, gniewu, liczenia się z wymaganiem innych, tym większa łatwość zastanowienia się nad swoim postępowaniem, panowania nad swoimi impulsami i przestrzegania reguł zachowania obowiązujących w środowiskach w których żyje.

DISPOSITIONEN DES TEMPERAMENTS IN DER UMFANGUNG VON STRELAU UND DIE RELIGIÖSE HALTUNG DER JUGEND

(Zusammenfassung)

In der psychologischen Literatur der letzten Zeit wird die immer wachsende Erforschungsinteresse für die Problematik der religiösen Haltungen und für ihre Korrelaten mit den Persönlichkeitsmerkmalen beobachtet. Diese Problematik enthält — zwischen anderen — einen Versuch, um die gegenseitige Abhängigkeit zwischen Temperament — als eine der Persönlichkeitsmerkmale — und der religiösen Haltungen der Jugend zu verfolgen.

In diesem Artikel — im Rahmen unserer Interesse — auf dem Grund der experimentale Erforschungen, deren Ergebnisse bilden die grundsätzliche Basis zu unseren Überlegungen — wird die Interpretation der Erforschungsergebnissen bei einer Gruppe von zwei Hunder Jünglingen analysiert.

Zur Erforschung wurde die folgende Untersuchungsmethode verwendet: Dispositionen des Temperaments werden verfolgt — mit der

Anwendung des Fragebogens nach Strelau, d.h. zur Temperaments — erforschung; religiöse Haltung — mit der Anwendung der „Religiöse-Haltungs-Skala“ von Prężyna und der Aufbau der religiösen Haltungen — der Fragebogen zu den Religionserforschungen, ausarbeitet im Institut der Religions-soziologie an der Katholischen Universität Lublin.

Die Erforschungen wurden im Schuljahr 1979/80 gemacht.